

Kiss Károly

Igaz-e a méhek meséje?¹

Milyen lesz a XXI. század közgazdaságtana?

*Államukban virult az élet,
nagyra tette a bűn s a vétek!
(B. Mandeville)*

Előszó

Tanulmányom vízió: felvázolom benne, hogy milyennek kellene lennie a jövő közgazdaságtanának. A mai, önzésen alapuló pénzkapitalizmust az együttműködésen alapuló rendszernek kellene felváltania, hogy megoldódjanak a mai alapvető problémák. Az elmúlt 25 évben a közelgő klímaváltozást tartottam a fő veszélynek, és ennek megfelelően kutatásaim, tevékenységem is jórészt arra koncentrált, hogy milyen legyen a környezeti ártalmakat elhárító, kezelni képes gazdaságpolitika. Ebben a tanulmányban a „hagyományos” problémák megoldására teszem a hangsúlyt; nem mintha a klímaváltozás veszélye elhárult volna – éppen ellenkezőleg, elháríthatatlannak tűnik. Őszintén szólva „ez a hajó már elúszott” érzésem van vele kapcsolatban. Továbbá: akár lesz súlyos klímaváltozás, akár nem, akár tudjuk majd kezelni és mérsékelni, akár nem, vannak más alapvető problémáink is, melyekkel meg kell küzdeni. És ha képesek leszünk az önzésen alapuló közgazdaságtant az együttműködésen alapulóval felváltani, akkor talán a klímakatasztrófát is sikerül majd mérsékelnünk és kezelnünk. Talán.

Bevezetés

2008 óta tart a világgazdasági válság, és a közgazdaságtan nem tud mit kezdeni vele, miután azt sem megelőzni, de még csak előre jelezni sem volt képes; sőt, elméleti közgazdászok szerint az nem is feladata (!). Őket leszámítva mindenki számára nyilvánvaló, hogy ez már nem csak gazdasági válság; a közgazdaságtan is válságban van. A szakma tanácstalan, régi receptjei hatástalanok, újakra nem futja. A hegeli triád nem érvényesül, helyette helyben- vagy körbenjárás történik.² Hiába a korszakos műszaki változások (informatika, biotechnológia, megújuló energiák), még mindig nem látszik a kiút.

Az ipari forradalom idején kialakult modern közgazdaságtan az önérdek követésén alapul, sőt, az önzésre épül, melynek a magántulajdon és a piaci mechanizmus ad keretet. A különféle közgazdasági iskolákat ma is ezek az elvek kapcsolják össze. Az azóta lezajlott nagy gazdasági válságok hasonlóan oldódtak meg: korszakos technikai újítások (Konratyev-

¹ Az e tanulmány magjául, előzeteséül szolgáló előadás elhangzott a Varga Csaba által 2013. április 27-én rendezett „2100” nevű jövőkutatási konferencián.

² Lásd erről: A közgazdaságtan esendősége – és mihaszna válság idején c. tanulmányomat: <http://kisskaroly.freeweb.hu/gazdasagelmelet.php>

ciklusok) és szerkezeti átrendeződések húzták ki a pangó gazdaságokat a bajból. Az önérdék-követés, a magántulajdon és a piaci mechanizmus, mint alapvető viszonyítási pontok és működési keretek azonban nem változtak, legfeljebb az állami beavatkozás mértéke lett időnként más.

A gazdaságpolitika nem képes felszámolni a nagyarányú munkanélküliséget és egyre nőnek a társadalmi különbségek. A gazdaságot a pénzügyi szektor uralja, a spekuláció játssza a főszerepet, nem a termelés és a szükségletek kielégítése. Mai működési módja tönkreteszi a természeti környezetet és visszafordíthatatlan változásokat idéz elő benne. (Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy miközben az észak-atlanti pénzkapitalizmus válságban van, a feltörekvő gazdaságok egész jól teljesítenek. Náluk a hangsúly még a reálgazdasági folyamatokon van, a kaszinó-kapitalizmus még nem kerekedett felül. De nem kétséges, hogy ők is abba az irányba haladnak, dinamikus fejlődésüknek pedig a természeti környezet látja kárát – erre Kína, India vagy Brazília szolgál elrettentő példával.) Olyan gazdaságot szeretnénk, amely felszámolja a munkanélküliséget és szolidáris társadalmat teremt. Ahol a hangsúly nem a profit termelésén, hanem a szükségletek kielégítésén van. Amelyben a piac és a tőzsde nem uralkodik rajtunk, hanem kiszolgál minket. És amely tekintettel van a természeti környezetre.

Egyre többen javasolják, hogy erkölcsi megújulásra, azaz gyökeres paradigmaváltásra van szükség: az önérdék és önzés mindenhatóságát az önzetlenség és együttműködés kell, hogy felváltsa. Ha a piaci és az adminisztratív (tervgazdasági) koordináció nem működik, az erkölcsinek kell helyükre lépnie.

Miközben a kényszerhelyzetet nem nehéz belátni, és azt sem, hogy merre vezethet a kiút, alapvető kérdések merülnek fel. Mitől fog megváltozni az önző emberi természet? Képesek vagyunk-e átlépni eredendően bűnös mivoltunkon? De ha ez valamilyen csoda folytán be is következne, és felülkerekedne bennünk az együttérzés és önzetlenség, mit kezdünk Mandeville-mester meséjével? Mitől fog prosperálni a gazdaság, ha a kapzsiság, kivagyiság, a gőg, a romlottság és a bűn, a mások fölébe kerekedés vágya nem sarkall többé a többre és még többre, az újra és még újabbra? Vagy inkább arról van szó, hogy a közgazdaságtan eddig az emberi természet önző vonására épített, és most át kell térnünk arra, hogy az önzetlenségre, az együttműködésre, a szolidaritásra alapozzunk, melyek szintén részét képezik az emberi természetnek?

Tanulmányom ezen alaphelyzetből kiindulva vázol fel elképzeléseket a közgazdaságtan megújítására. Azok a működési formák, melyek az önzéssel szemben az együttműködés hordozói, már jelen vannak a mai piacgazdaságokban is. Ezek tárgyalása után egy antropológiai kitekintés következik, melyből megtudjuk, hogy az önzés nem kizárólagos tulajdonságunk, az együttműködés is genetikai örökségünk része, mely – egyes evolúcióbíológusok szerint – a csoportselekción során alakult ki bennünk. Ezután bemutatom, hogy a középkori itáliai városállamokban a piacgazdaságnak egy olyan, kölcsönösségen és együttműködésen alapuló rendszere virágzott, melynek elérése a célunk – tehát az elképzelés nem csak antropológiailag megalapozott, de történelmileg is alátámasztott. A javaslatok felvázolása után a megvalósítás feltételei következnek.

Elképzelések az önző piacgazdaság átalakítására

A főáramú közgazdaságtan leváltására már a válság előtt is többféle elmélet született. A katolikus gazdasági tanítás Arisztotelész és Aquinói Szent Tamás tételeiből kiindulva a XI. Piusz pápa nevéhez fűződő 1931-es Quadragesimo Anno-ban teljesedett ki. Azt hirdeti, hogy gazdasági cselekvésünknek erkölcsileg motiválnak kell lennie és a profit nem lehet cél, csak az emberi szükségletek kielégítésének eszköze. Ugyanezek a gondolatok köszönnek vissza Polányi Károly 1944-ben megjelent híres művéből, A nagy átalakulásból. Többen – köztük a hazai Kocsis Tamás és Baritz Sarolta – az antropocentrikus gazdaság elvét hangsúlyozzák, mely azt jelenti, hogy az ember erkölcsi megújulásán át vezet az út az erkölcsös gazdaságba. Egy másik irányzat, az ökológiai közgazdaságtan fő elve az, hogy a gazdaságnak az ökoszisztémák eltartóképességének határain belül kell maradnia. Ez szolidáris társadalompolitikával egészül ki. Az újabb elméletek a gazdaság működését létünk szakrális alapjaival kötik össze (lásd Varga Csaba spirituális gazdaságát egy metaelméletbe ágyazva, vagy László Ervin hasonló nézeteit). Korábban Schumacher a buddhizmust tartotta az alternatív gazdaságelmélet megfelelő szellemi háttérének, de Zsolnai László ma azt hangsúlyozza, hogy a spirituális elem nem csak vallási alapú lehet.

Érdekes említést tennünk Amartya Sen-ről, 1998 Nobel-díjasáról, aki azt javasolja, hogy több gazdasági funkciót a piac helyett más, társadalmi jellegű intézményekre kell bízni. A válság során újból előkerültek a szociáldarwinizmusra utaló nézetek; ezúttal Andrew Lo amerikai közgazdász révén. Az ökoszisztémák mintájára analógiákat dolgozott ki az emberi társadalom és gazdaság szereplői és intézményei számára, s ezeket a természetben tapasztalható folyamatoknak megfelelően akarná működtetni.³ Luigino Bruni és Stefano Zamagni olasz közgazdászok – rájuk a későbbiekben még részletesen fogok hivatkozni – az itáliai reneszánszhoz, mint történelmi előképhez nyúlnak vissza és a civil gazdaság megerősítését, szociális piacok létrehozását javasolják.

Már ma is léteznek azok a gazdálkodási-szervezeti formák, amelyek elvezethetnek egy újfajta gazdaság kialakulásához. A szövetkezetek tagjaik foglalkoztatását és ellátását, vagy az értékesítés és a piac megszervezését tekintik fő feladatuknak; a profitelv háttérbe szorul. A non-profit szervezetek és a különféle nem-kormányzati társadalmi szervezetek nevükben hordják működésük és céljaik lényegét. Divatba jött – a globalizáció ellen-reakciójaként – a lokális gazdaság fejlesztése, a szivességbanktól és helyi pénztől kiindulva változatos intézményi megoldásokat kínálva. A vállalati szférában erősödő társadalmi és környezeti felelősség is ebbe az irányba mutat (bár a fő motiváció itt inkább marketing jellegű, s a jelenség inkább a jóléti állam visszaszorulása miatt keletkező úr részleges betömését szolgálja). Időnként szóhoz jut az önigazgatás feledőben lévő elve is.

Azt hihetnénk, hogy a feladat egyszerű: ezen új gazdálkodási formák elterjesztésével a profitérdeket és a piaci mechanizmust háttérbe szorítva elérjük a szolidáris gazdaságot. A volt szocialista országok gyakorlata azonban arra int, hogy a gazdaságnak van egy alapvető működési logikája, ami az egyes gazdálkodási formák működését döntően meghatározza. A puha költségvetési korlátok közegében⁴ virul a hiánygazdaság, súlyosan elmarad a műszaki fejlődés és a gazdaságot az alacsony hatékonyság jellemzi. Hasonló problémák jelentkeztek a nyugat-európai állami vállalatokkal kapcsolatban, melyek széleskörű közgazdasági viták tárgyát képezték a thatcheri neoliberais váltást követően. A neoliberais közgazdászok az

³ <http://kisskaroly.x3.hu/gazdasagelmelet/valsag-es-gazdasagelmelet-teljes.pdf>, 43. old.

⁴ Lásd Kornai: A hiány.

állami szektor privatizálását javasolták, a jóléti-szociáldemokrata gazdaságpolitikusok viszont arra hivatkoztak, hogy egy szigorúbb gazdasági közegben az állami vállalatok is jobban teljesítenek. Témánk szempontjából tehát e gazdaságtörténeti tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a gazdaság egésze nem állítható át szövetkezeti és non-profit működésre, mert egy ilyen közegben súlyosan sérül a gazdasági hatékonyság és a műszaki fejlődés követelménye.

Antropológiai kitekintés

Berögződött vélemény szerint az emberi természetnek az önzésen alapuló profitérdek követése felel meg. Sokan úgy tudják, hogy ezt az önérdéken és a piac láthatatlan kezén alapuló modern közgazdaságtant Adam Smith teremtette meg az 1700-as évek második felében. Szitkainkat azonban érdemtelenül szórjuk e bölcs skót fejére; munkásságában ugyanolyan súlyt kapott az erkölcs és az együttérzés, mint a piaci automatizmus és az önérdék. *The Theory of Moral Sentiments* című művét 1759-ben írta, és első mondata így hangzik: „Bármily önzőnek tételezzük is az embert, természetében nyilvánvalóan léteznek bizonyos princípiumok, amelyek mások boldogulásában őt érdekeltté és azok boldogságát számára szükségessé teszik, noha mit sem nyer belőle, leszámítva látásának élvezetét.”⁵ Fő művében, a *Nemzetek gazdagságában* (1776) is csak egyszer fordul elő a láthatatlan kéz.⁶ Munkásságának egészéből az a szemlélet olvasható ki, hogy az önérdék követését ő a szilárd erkölcsi alapokon álló társadalomban képzelte el.

Ráadásul az önérdék nem egyenlő az önzéssel; ha családunk, saját magunk érdekeit védjük, nem feltétlenül vagyunk önzők. (Philip Wicksteed angol közgazdász hasonlata, akiről még hamarosan szó lesz: ha sakkozás közben védem a királyomat, az nem önzés!) A holland-angol Bernard Mandeville 1705-ben megjelent „A méhek meséje” című tanmeséje az, ahová a mai közgazdaságtan visszavezethető. E pamflet arról szól, hogy az emberi önzés és bűn a gazdaság virágzásának alapja; az egyes ember önzése teremti meg a közjót.⁷ A kérdés tehát az, hogy valóban az önzés lenne az emberi természet fő jellemvonása? Sedlácek felhívja a figyelmet arra, hogy „Mandeville gögös önzése Smithnél éretny önérdékké lépett elő”.⁸

Egyes evolúcióbiológusok szerint (köztük Edward O. Wilsonnal, neves hangyaszakértővel, kit korunk Darwinjának tartanak) az emberi természet két, egymást gyakorta váltogató hatás, az egyéni és a csoportszelekció eredményeképpen alakult ki. Az egyéni szelekció a felelős az önzésért és minden rossz tulajdonságunkért, míg a csoportszelekciónak köszönhetjük a jókat: az együttérzést, az együttműködési hajlamot, a mások segítésére való törekvést. Ezzel nem mindenki ért egyet. Hogy csak mást ne említsek: Richard Dawkins, *Az önző gén és A vak órásmester* szerzője például azt mondja, hogy aki csoportszelekcióról beszél, az nem érti magát az evolúciót. (Jacques Monod-ra hivatkozik: „Az evolúció elméletének egy további

⁵ Smith: *Az erkölcsi érzelmek elmélete...* Megjelent a Samuel Clark és mások: *Brit moralisták a XVIII. században* c. kötetben, 423. old.

⁶ Ez az a bizonyos szakasz, amikor azt fejtegeti, hogy a mészáros, a sörfőző vagy a pék nem a mi megelégedésünk kedvéért szolgál ki minket, hanem mert saját önző érdekük ezt kívánja. Egész életművében pedig összesen háromszor említi a láthatatlan kezét; Sedlácek, 263. old.

⁷ Mint a legtöbb szellemi áramlat, Mandeville nézetei sem előzmény nélküliek. Hobbes angol filozófus a Mandeville-t megelőző században az európai liberalizmus, az egyén jogainak hirdetőjeként meghonosította az önérdék fogalmát (mindenki harca mindenki ellen; homo homini lupus – ember embernek farkasa). Még jó száz évvel visszalépve pedig Macchiavellivel találkozunk.

⁸ Sedlácek, 267. old.

különös oldala, hogy mindenki azt hiszi, hogy érti.”)⁹ De akár genetikailag örököltük, akár kulturális fejlődésünk hozta létre, tény: e pozitív tulajdonságok ugyanúgy jellemzői az emberi természetnek, mint az önzés.

Így hát fellélegezhetünk; elegendő jó tulajdonság van bennünk ahhoz, hogy kialakítható legyen az új közgazdaságtan.

Történelmi előkép: piacgazdaság az itáliai reneszánsz idején

A XX. század eleje óta megszoktuk, hogy Anglia, majd az Egyesült Államok világhatalma folytán a tudományokban is e két hatalom a mérvadó és elhanyagoltuk az egyéb iskolákat. A közgazdaságtant azonban nem csak angolszászok művelik. A XVIII. századi itáliai felvilágosodás és közgazdasági iskola merőben más eredményeket produkált: az olasz polgári humanizmusból kinövő civil gazdaság fogalmát.

Ennek megfelelően reményeinknek egy váratlan fejlemény adott szárnyakat: Bruni és Zamagni „Civil gazdaság” című könyvének megjelenése.¹⁰ E kiváló munkából többek között megtudjuk, hogy a piacgazdaság „üzemmódja” nem szükségszerűen az önzés; az itáliai reneszánsz idején kialakult piacgazdaságot a kölcsönösség és az együttműködés legalább annyira jellemezte, mint az önérdék követése.

A kor, amelyről szó van, a Duecento, Trecento, Quattrocento, az itáliai reneszánsz nagy századai. (A Cinquecento – Amerika felfedezése, és ezáltal a fő tengeri hajózási utak áttérrelődése az Atlanti óceánra, majd a reformáció elindulása miatt – gazdasági és társadalmi-erkölcsi szempontból már hanyatlást mutat.) Itália városállamaiban ekkor alakult ki a kapitalizmus. Megjelent a *commenda*, a tőzsdei vállalatok előfutára, a tengeri hajózáshoz kötődő biztosítási cégek, a kettős könyvelés, a váltó, a tőzsde, és mind fogalmilag, mind a gyakorlatban az érték, a kamat, a csere, a diszkont.¹¹ (Szemben azzal, hogy a kapitalizmus kialakulását többnyire a protestantizmus megjelenéséhez, Max Weber protestáns etikájához szoktuk kötni.) Bruni és Zamagni leírják, hogy ennek a korai piacgazdaságnak a *kölcsönösség*, a *jó polgári erkölcsök* és a *bizalom* szolgáltak az alapjául. Az itáliai reneszánsz idején a piacon *szolidaritás* érvényesült. A közjó kialakulását a civil erényekre (és nem, mint később, a klasszikus közgazdaságtanban az önérdék követésére) vezették vissza. Széleskörű volt az ajándékozás és az adomány, abból kiindulva, hogy a kereskedelem gyümölcsét a közösség egészének joga van élvezni. A korai vállalatok könyvelésében gyakori tétel volt a szegényeknek adott ajándék. Az előzmény a szerzetesrendek gyakorlata, a „monasztikus kultúra” volt; a szerzeteseknek kötelező volt segíteni a szegényeket és kölcsönt adni a szükségét szenvedőknek. A vagyont és a kamatot nem ítélték el, csak az uzsorát, és ha a vagyont rossz célra használták fel.

⁹ A dolog rendkívüli bonyolultságára utal, hogy miközben Dawkins egyedül az önzést tartja a szelekció hajtóerejének, „önző” génei csak akkor sikeresek, ha képesek megfelelően kooperálni a többi génnel; ő maga is paradoxonról beszél. Lásd: Richard Dawkins: Az önző gén, 3. fejezet. Kossuth, 2011. A genetika legújabb felismerése szerint pedig hiába sikerült feltérképezni a humán genomot, illúziósnak bizonyult a feltételezés, hogy egyes tulajdonságok egyes génekhez köthetők; az élő szervezet funkciói és jellemzői sok gén közös működésének tulajdoníthatók.

¹⁰ Ez két fiatal kollégám, Baritz Sarolta és Kocsis Tamás érdeme.

¹¹ Bruni-Zamagni, 41. old.

Ezt a gazdasági-társadalmi gyakorlatot a XV. és XVI. században kezdődő olasz felvilágosodás formálta szellemi hagyománnyá, elsősorban a milánói és a nápolyi iskola képviselői, és polgári humanizmusnak nevezik. Fő képviselője Antonio Genovesi (1712-1769) volt, Adam Smith kortársa. Ez figyelemre méltó teljesítmény, hiszen az itáliai városállamok hanyatlása az 1500-as évek kezdetétől a szellemi áramlatokban is felszínre hozott kedvezőtlen jelenségeket. Így pl. megjelent a „láthatatlan kéz” elődje, abban a formában, hogy „a magánérdeket a Gondviselés keze vezeti a közjó felé”,¹² és e jelenséget „nem szándékolt cselekedet” néven emlegették az erkölcstudományi írásokban.

Az erkölcs száműzetése a gazdaságból¹³

Az elsősorban Antonio Genovesi nevéhez köthető irányzat tehát a piacot – az itáliai polgári humanizmus hagyományát követve – olyan intézménynek tekintette, ahol a polgári erények, a kölcsönösség és egymás tisztelete játszották a fő szerepet. A kereskedelem mint civilizáló tényező jelent meg és a gazdagság nem öncél, hanem erényes célok megvalósításának eszköze volt. Ezzel szemben a skót-angol felvilágosodás közgazdaszai teljesen más útra léptek. Smitht ugyan tévesen tartják a láthatatlan kéz kitalálójának, de – munkásságának kettős jellege miatt – ő nyitotta meg az utat ahhoz a felfogáshoz, hogy a piacon egyszerre részt vevő önérdék és erény szétválasztható. Smith piacképe „erkölcsileg szabad zóna” volt, és ezzel utat nyitott a láthatatlan kéznek is.¹⁴

Ebben a redukcióban Hegel is fontos szerepet játszott. Míg az olasz polgári humanizmus számára a „civil” a politikai társadalmat is jelentette, Hegel a civil társadalom szerepét a gazdaságra redukálta, a politikát pedig az államra. Ezáltal a közjóért vállalt felelősséget az államra hárította, mentesítve alóla a gazdaságot.¹⁵ A következő lépésben Jeremy Bentham (1748-1832) a boldogságot élvezetté, majd hasznossággá degradálta, majd Philip Wicksteed (1844-1927) kidolgozta annak elméletét, hogy a piacon megjelenő önérdék és erény nem csak szétválasztható, de ez a művelet, a gazdasági cselekvés leválasztása a személyes és érzelmi motivációktól még hasznos is, a közgazdaságtudomány fejlődését segíti elő. Wicksteed annak igazolására törekedett, hogy a gazdaságnak nincs szüksége „társas hajlamra”, s ezáltal megszületett a „Robinson Crusoe-közgazdaságtan”.¹⁶

Bruni és Zamagni a közgazdaságtan mai változataiban elsősorban a személytelen, eszközjellegű kapcsolatokat kritizálják: „Gary Becker és a Chicagói Gazdasági Iskola módszertana például, amelyre sokszor hivatkozik a közgazdaságtudomány, azon a feltételezésen alapul, hogy lehetséges úgy elemezni az emberi viselkedést, hogy kiterjesztjük az instrumentális racionalitás alkalmazási területét, hogy az minden szándékos cselekvést felöleljen, bármilyen területről is legyen szó, a politikától a valláson keresztül a családig”.¹⁷ De az olasz Vilfredo Pareto is megkapja a szerzőktől a magáét: „Pareto valójában kulcsszerepet játszott az igazi kapcsolatiság vagy kölcsönösség közgazdaságtanból való

¹² Bruni-Zamagni 66. old.

¹³ Ezt a pontot Bruni-Zamagni könyvének V. fejezete alapján fejtem ki.

¹⁴ Bruni-Zamagni, 83. old.

¹⁵ Lásd erről Bruni-Zamagni 84. old.

¹⁶ Bruni-Zamagni, 87. old.

¹⁷ Bruni – Zamagni, 89. old.

száműzésében. Szerinte a közgazdaságtan csak a logikus cselekedetekkel foglalkozik, ahol a logikus 'tisztán eszközszerűséget' jelent.¹⁸

A neoklasszikusok végül is szétválasztották a *homo oeconomicus* színterét, a gazdaságot a *homo sociologicus* tevékenységi területétől, a szociológiától. A gazdasági kapcsolatok eszközszerűvé váltak, megszűntek a társas kapcsolatok érzelmi és erkölcsi hordozóinak lenni. E tudományos „fejlődésnek” az utolsó, végzetes lökést a XX. század elején megjelenő pozitívizmus adta, mely minden értékítéletet száműzött a közgazdaságtanból. Ily módon az eredetileg a boldogságot kereső és az emberi kapcsolatokra és érzelmekre építő diszciplínából az emberi igényeket az anyagi javakra, célszerűségekre és hasznosságra redukáló, szenvtelen tudományt alakítottak ki.

Javaslatok az átmenetre

Van, aki szerint (mint Kocsis Tamás) az új gazdasági rendszer megteremtéséhez erkölcsi énünk tökéletesedésén át vezet az út, ez a jézusi minta. (Jézus nem a társadalmat, a társadalmi viszonyokat, hanem az embert akarta megváltoztatni). Zsolnai László, Stewart Wallis és mások szerint elegendő, ha egyre többen kezdenek máshogy élni és fogyasztani.¹⁹ Varga Csaba és László Ervin az egyéni és csoporttudat kultikus körülmények között történő, mármár misztikus „emelésében” látja a megoldást. (Ez állítólag akkor is hat, ha nem mindenki hisz benne.) De nem szabad lebecsülni a meglévő intézmények, infrastruktúrák, érdekeltviszonyok visszahúzó erejét. Ezek átalakítására más gazdaságpolitikára és az azt végrehajtó új, nemes erkölcsű politikai osztályra van szükség.

A volt szocialista gazdaságok két évtizeden át tartó kutatójaként – részben ismételve/nyomatékosítva a korábban elmondottakat – mindehhez én egy fontos feltételt szeretnék fűzni. A gazdasági hatékonyságot, a műszaki fejlődést csak a profitérdek alapján működő gazdaság képes produkálni. Ennek hiányában – az erkölcsi nemesedés dacára – visszaesünk a szocialista tervgazdaságok állapotába, eredendő bűnébe: amikor a hiány és a pazarlás egyszerre volt jelen. Hiány volt telefonból, lakásból, személyautóból (még a legrosszabb márkájú keletiből is), és a műszaki fejlődésben reménytelenül elmaradtunk. Javaslatom (de inkább vízióim) lényege, hogy jelentősen ki kell terjeszteni a gazdaság nem-kompetitív (nem versenyző, nem a profitelv alapján működő) szektorait. A második világháború utáni Nyugat-Európában létrejött jóléti állam ide sorolta az oktatást, egészségügyet, szociálpolitikát. Én tovább bővíteném ezt a kört; kiterjeszteném az energetikára, a közlekedésre, az építőiparra, kereskedelemre, mezőgazdaságra. De a feldolgozóipart meghagynám a bennünk munkáló rossznak; ott legyen gyilkos verseny, önzés, taposás és profitérdek, sírás és fogaknak csikorgatása.

Bruni és Zamagni elképzelései

Bruni és Zamagni alaposabb és mélyebb javaslatokat dolgoztak ki, hogy hogyan építhető fel és használható a piac, mely visszafogadja emberi természetünk jobbik felét, a kölcsönösséget és az önzetlenséget.

¹⁸ Bruni-Zamagni, 94. old.

¹⁹ Walter G. Moss: Is Consumer Capitalism Outdated?

<http://www.laprogressive.com/is-consumer-capitalism-outdated/>

Szerintük „a liberális-individualista eszmeáramlat nagy szellemi vonzereje abban rejlik, hogy a személyközi kapcsolatok sokféleségét egy speciális formára redukálja – a szerződésre (másképpen az egyenértékek cseréjére)”.²⁰ A rideg, instrumentalista kapcsolatok azonban alkalmatlanok az ember teljeskörű szükségleteinek kielégítésére, ahol a kapcsolati javak játsszák a főszerepet. „A kapcsolati javakat azonban nem lehet a magánjavak előállítására vonatkozó szabályok szerint létrehozni”; „olyan módon sem történhet az előállításuk, mint ahogyan az állam törekszik a közjavak előállítására”.²¹

A piac átalakítása során az egyenértékek cseréjéből (amikor a tranzakció csak akkor jön létre, ha mindkét fél „teljesít”) át kell lépnünk a kölcsönösségbe. Ekkor az ügylet az esetben is megvalósul, ha a másik fél tudja, hogy pillanatnyilag nem képes teljesíteni, de szándékában áll, vagy pedig szivességünket harmadik személynek viszonzza. Ez egyben a gazdaság humanizálásának az útja. A munkanélküliség például jelentősen mérséklődne, ha megszüntetnénk a munka és a munkahely közötti intézményi korlátokat, s ezáltal kielégíthető lenne a gondozási szolgáltatás és a házimunka iránti kereslet. Az új gyakorlat és megvalósítás hordozói a civil társadalmi és non-profit szervezetek, szövetkezetek, a szegények bankjai és hasonlóak.

Az én fenti javaslataim a piaci önzést a piac működési körének szűkítésével szeretnék kiküszöbölni. Bruni és Zamagni viszont magát a piacot akarják átalakítani e célból. Nem fogadják el azt a ma élő konszenzust, hogy a piac az egyéni érdekek realizálásának színtere, az állami szektor pedig a közjóé és kiküszöböli a piaci csorbulásokat. Elképzeléseik lényege három pontban foglalható össze: (1) A piac „olyan intézménnyé válhat, amely nemcsak a gazdagság hatékony előállítására képes, hanem annak bizonyos méltányossági szabályok szerinti újraelosztására is.” (2) „Lehetővé kell tenni, hogy a piac olyan helyé váljon, ahol az olyan gazdasági szereplők, amelyek célja nem a haszonszerzés, de mindazonáltal képesek értéket létrehozni, szintén működhessenek önállóan.” (3) „Lehetővé kell tenni, hogy a piac olyan hely legyen, ahol a fogyasztó olyan állampolgár, akinek nemcsak a végtermék (áru vagy szolgáltatás) minőségével kapcsolatban vannak jogai, hanem annak gyártási folyamata minőségével kapcsolatban is.”²² Nyomatékkal jegyzik meg, hogy „a gazdasági teret a piacon *belül*, nem mellette vagy azon kívül, kell megerősíteniük azoknak a szereplőknek, akiknek a gazdasági cselekedeteit a kölcsönösség elve ösztönzi”.²³

A gazdaságban jelen kell lennie mind a verseny, mind a kultúra elemeinek. Az angol ipari forradalom óta a kultúra folyamatosan teret veszít a versennyel szemben. J.S. Mill szerint „ez az a két szereplő, amely meghatározza a piacot”.²⁴ „... miközben a hagyományos társadalmak lehetővé tették, hogy a kultúra legyen az erősebb szereplő, addig a modern társadalmak a versenyt részesítik előnyben. Ez azért van így, mert a versenyző erők idővel fokozatosan kikezdi a gazdasági tevékenységek azon területeit, amelyek társadalmi konvenciókon és normákon alapulnak.”²⁵ Bár ez a szempont a könyvben explicite nem szerepel, de ennek a koncepciónak igen fontos tartalma van a tekintetben, hogy a piac a gazdasági hatékonyság hordozója, tehát a piac megőrzendő és átalakítandó, nem pedig legyőzendő és kiiktatandó intézmény.

²⁰ Bruni-Zamagni, 19. old.

²¹ Bruni-Zamagni, 125. old.

²² Bruni-Zamagni, 125-126. old.

²³ Bruni és Zamagni, 126. old.

²⁴ Bruni – Zamagni, 100. old.

²⁵ Uott.

Az átalakulás világpiacon feltételei

A '70-es évek végén a jóléti állam válságba került, és azóta a jóléti szektor visszaszorulóban van. A globalizáció pedig előnyt adott a jóléti szektort jórészt vagy teljesen nélkülöző feltörekvő országoknak, s így Nyugat-Európa még tovább kénytelen szűkíteni a jóléti gondoskodást, hiszen a társadalombiztosítással nem rendelkező, munkanélküli segélyt nem fizető országok vállalataival szemben kell helyt állnia a világpiacon. A globális verseny és a pénzkapitalizmus minden kívánatos kezdeményezést megfojtana. Ezek visszafejlesztése nélkül nem képzelhető el az erkölcsi alapú gazdasági koordináció megerősödése. Ezért az új, spirituális-kooperatív gazdaságot védeni kellene a világpiacon. A teljes elzárkózás ugyanakkor nem lehet megoldás, hiszen a kereskedelem, az együttműködés kölcsönös előnyeiről nem mondhatunk le.

Egyébként ez a gondolat nem új, időről-időre felmerül, hogy az észak-atlanti térségnek védekeznie kellene Kína és a feltörekvők versenyétől, hiszen előnyeik a szociálpolitika hiányán és a természet brutális kifosztásán alapulnak; - mint ahogy annak idején a ma fejlettek is elkövették ugyanezen bűnöket – teszem én hozzá. Ugyanakkor látnunk kell, hogy a globalizáció az elmúlt két évtizedben több száz millió embernek adott munkát és megélhetést és hatására lényegesen csökkentek a fejlett és a feltörekvő országok közötti jövedelemkülönbségek.²⁶

Összegzés

A mai közgazdaságtan legrosszabb emberi tulajdonságainkra, az önzésre és mások kihasználására épít. De ahhoz, hogy alapvető gazdasági problémáink megoldódjanak, olyan piacra és gazdasági rendszerre lenne szükségünk, ahol az együttműködés és az erkölcs uralkodik. Az emberi természetnek a csoport szelekció során kialakult együttműködés is része, tehát antropológiailag adottak a feltételek az erkölcsös piac kialakításához. Akár genetikailag, akár kulturálisan van bennünk elegendő jószág ahhoz, hogy a XXI. század közgazdaságtanát arra alapozzuk. Ennek van gazdaságtörténeti előképe is: az itáliai reneszánsz idején a piacot a kölcsönösség és az együttműködés jellemezte. Az angol-skót felvilágosodás fosztotta meg a piacot az erkölctől és redukálta a közgazdaságtant érzelemmentes és eszközszerű kapcsolatokká.

Mindazok a már ma is létező gazdálkodási formák (szövetkezetek, non profit szervezetek), amelyek célja nem a profit maximálása, alkalmasak az erényes piac visszaállítására. De nem szabad elfelednünk, hogy a szocialista gazdasági rendszerek az önzés és az önzés kiiktatásával milyen súlyos defektusoktól szenvedtek: hiánygazdaság, alacsony gazdasági hatékonyság, lemaradás a műszaki fejlődésben. Ezért ha fő törekvésünk arra irányul is, hogy a profit ne cél, hanem eszköz legyen, s a gazdaság nagyobb részét az együttműködés logikája vezérelje, meg kell hagyni a gazdaságban egy olyan szegmest (mondjuk a feldolgozóipart), ahol szabad teret adunk az önzésnek és gátlástalan versenynek. Szándékaink megvalósítását azonban erősen korlátozza a liberalizált világgazdaság és világkereskedelem, amely minden ilyen törekvést megfojtana. Ezért az új kezdeményezéseket védeni kell a globális versenytől.

²⁶ Lásd erről „A feltörekvők nagy korszaka” című írást: <http://kisskaroly.x3.hu/vilgazd.php>

Bruni és Zamagni olasz szerzők viszont nyomatékkal hangsúlyozzák, hogy a változásoknak a piacon *belül*, nem pedig a piac visszaszorításával kell megvalósulniuk. Ez még fokozottabb erkölcsi nemesedést követel meg. Ahogy azt Gandhi fogalmazta meg igen találóan: „Te magad légy a változás, amit látni szeretnél a világban”.

Felhasznált irodalom

- Baritz Sarolta: Háromdimenziós gazdaság. Alternatív gazdasági modell erényetikai paradigmában. BCE doktori disszertáció, 2011.
- Bruni, Luigino – Stefano Zamagni: Civil gazdaság. L'Harmattan, 2013.
- Clark, Samuel és mások: Brit moralisták a XVIII. században. Gondolat, 1977.
- Csányi Vilmos: Az emberi természet. Vince Kiadó, 1999.
- Dawkins, Richard: Az önző gén. Kossuth, 2011.
- Kiss Károly: A közgazdaságtan esendősége és mihaszna válság idején. <http://kisskaroly.freeweb.hu/gazdasagelmelet.php>
- Kiss Károly: A feltörekvők nagy korszaka. <http://kisskaroly.x3.hu/vilgazd.php>
- Kocsis Tamás: A materializmustól a teljes emberig - A fogyasztás önkéntes csökkentéséről a nyugati társadalmakban. Kovász 2001/3-4.
- Kornai János: A hiány. KJK 1982.
- Mandeville, Bernard: A méhek meséje. Helikon 2004.
- Walter G. Moss: Is Consumer Capitalism Outdated?
<http://www.laprogressive.com/is-consumer-capitalism-outdated/>
- Sedlacek, Tomas: A jó és a rossz közgazdaságtana. HVG könyvek, 2012.
- Smith, Adam: Nemzetek gazdagsága, Akadémiai, 1959.
- Varga Csaba: A spirituális gazdaság ideái és gyakorlati példái. Kézirat, 2012.
- Wilson, Edward O.: Die soziale Eroberung der Erde – Eine biologische Geschichte des Menschen. C. H. Beck, München, 2012.
- Zsolnai László: Ökológia, gazdaság, etika. Helikon, 2001.